

Üdvtörténeti távlat vagy társadalmi utópia?

(Petőfi és a forradalom)

Petőfi lírai életművének az egyik, az utóbbi időben érezhető gyanakvással kezelt részét a költői forradalommal kapcsolatos versei alkotják. Nem teljesen újkeletű ez a zavar, hiszen tudjuk, hogy sem Toldy Ferencnek mint kortársnak,¹ sem Horváth Jánosnak, a költő legfontosabb monográfusának² nem volt igazán jó véleménye ezekről a versekről, mindazonáltal a jelenkori tanácsstalanság alighanem inkább a Petőfi forradalmiságát a középpontba helyező és túlhangsúlyozó marxista kutatási tradíció évtizedeire adott természetes reakciónak tekinthető.³ Ilyenformán lehet értékelni azt a túlzó és igaztalan véleményt is, amelyet legutóbb a kiváló író, Márton László fogalmazott meg egy kritikájában a következőképpen: „Ideje volna végre számot vetni azzal, hogy Petőfi a világszabadság hirdetőjeként, valamint »a nép«-nek járó jogok követelőjeként egyszermind a mai magyar közéletet züllesztő populistá demagógia egyik előfutára is volt.”⁴ Én ugyan nem hiszem, hogy Petőfit ilyen kiindulásból bármilyen értelemben is el lehetne marasztalni – de ez a vélemény, kifejtett argumentációja és szerzője írói rangja miatt is akceptálandó. Komoly elméleti dilemma persze, hogy egy – bármilyen – irodalmi szöveg utólagos politikai felhasználásáért mennyiben tehető felelőssé az egykori alkotó; ráadásul a Petőfi-életmű, ahogyan ezt az utóbbi időben szárba szökken kultusztörténeti vizsgálatok filológiaiailag is bizonyították, igen sokirányú és rendkívül manipulatív felhasználást szenvedett el.⁵ A Márton Lászlótól ilyen módon megfogalmazott álláspont éppen ellentétes irányú, mint a marxista irodalomtörténet-írás

¹ Erről lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 752–755.

² Vö. HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922.

³ Ezt a tendenciát jelzi például: PÁNDI Pál, *Révai József Petőfi-képéhez* = Uő, *Első aranykorunk: Cikkek, tanulmányok a magyar felvilágosodás és reformkor irodalmáról*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 474–548; BALOGH Ernő, „Győzni fog itt a jó”: *Petőfi forradalmiságának erkölcsi tartalmáról* = Uő, *Tündérművek: Tanulmányok a reformkori irodalomról*, Bp., Kossuth, 1988 (Eszttikai Kiskönyvtár), 185–204; FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma: A költő és a francia forradalmak*, Bp., Kossuth, 1989. Lukácsy Sándor könyvnyi terjedelmű vitairata csak nagy késéssel jelenhetett meg: LUKÁCSY Sándor, *Petőfi eszmerokonai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti Füzetek, 150).

⁴ MÁRTON László, *Egy félbetört élet teljes rajza (Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete)*, Holmi, 21(2009), 8. sz., 1115–1123. Az idézet: 1122.

⁵ Erre lásd *Jöjjön el a te országod...: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, vál. és szerk. MARGÓCSY István, [Bp.], Szabad Tér, 1988. Valamint: DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében* = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 174–206.

eszményítő értékelése, amely az életmű ezen verseiben látott követendő és helyes példát; ezért is érdemes komolyan végiggondolni mind a kettőt. Nem arról van szó persze, hogy akár a marxista megközelítésekhez kötődő kutatási eredmények egészében elvetendőek lennének, akár Márton Lászlónak az ezt opponáló véleménye eliminálható lenne: ám éppen a töredezett, egymásnak ellentmondó szakirodalmi hagyomány léte tudatában érdemes alapvetően átgondolni magát a kérdésfelvetést, mert csak úgy lehetséges meggyőzően érvelni ezen versek jelentősége mellett, ha pontosan látjuk azt a releváns dilemmát, amelyre választ keresünk. A politikai költészet újrászituálása ráadásul nem is nélkülözi a fontos előzményeket, és ilyenformán nem is lehetetlen más fénybe állítani ezt a fontos verscsoportot.⁶

Kérdéses ugyanis, hogy érdemes-e ideológiaként kezelni Petőfinek a forradalom szükségességéről folytatott diskurzusát, különösen úgy, hogy mindez alapvetően lírai művekben megvalósuló, poétikailag és retorikailag megformált szövegekben jelentkezik. A költő számára nem racionális, a társadalmi fejlődés távlataira és értelmére vonatkozó, diszkurzív gondolatmenet része volt a forradalom mibenlétére való reflektálás, hanem egy líraileg értelmezett látomás része – és ha erről van szó, akkor érdemes ezt a jellegzetességét komolyan is venni. Azaz elsősorban a forradalom versbéli ábrázolásának poétikai dimenzióira célszerű ügyelni, és arra, milyen nyelvi és kulturális hagyomány fölhasználásával fejeződhet ki az ilyen módon kiépülő gondolat. Ha Petőfinek a forradalomról szóló (vagy legalább azt érintő) verseit meg akarjuk érteni, érdemes egyetlen vers köré rendezve, annak apropóján bemutatni ennek a vers-típusnak a jellemzőit (természetesen úgy, hogy utalunk az életmű egyéb vonatkozásaira is). Az újabb Petőfi-szakirodalomnak (már ezen is több évtizedet érthetünk) külön elnevezése is van ezekre a művekre: az úgynevezett „forradalmi látomásversek” kategóriája. A terminus technicus nem túl régi (tudtommal először az 1980-as évek nagy vihart kiváltó, gimnáziumi irodalomkönyveiben bukkant föl),⁷ és éppen emiatt a pedagógiai céltételezést sem nélkülöző eredet miatt voltaképpen nincs is igazán definiálva, továbbá fogalmi teherbírása sincs részletesen kifejtve. Pedig a terminusnak mind a két felére érdemes figyelniük: a „forradalom” fogalmának a jelenlétére éppúgy, mint a „látomás” mibenlétére.

Legyen hát a kiindulópontunk *Az ítélet* című vers. Ezen költemény keletkezési időpontjául a kritikai kiadás 1847 áprilisát adja meg; először a július 9-i *Életképekben*

⁶ Petőfi forradalmi versei kapcsán az újragondolás szükségességéről és ennek irányairól lásd BORBÉLY Szilárd, *Férfikor és forradalom: Az ismétlés poétikája = Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, [Bp.], Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 367–384. Előzményként: MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 135–213. KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák), 302–303.

⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZÖRÉNYI László, ZEMPLÉNYI Ferenc, *Irodalom II.: A gimnázium II. osztálya számára*, 6. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, é. n. A Petőfi-fejezet szerzője Veres András.

jelent meg.⁸ Egy olyan szövegről van tehát szó, amelyet a szerző – az elkészülte után szinte azonnal – publikált, azaz fontosnak tartotta a nyilvánosságát.

Petőfinél viszonylag ritka a hexameteres verselés, amely e versnek sajátja, jelenléte már csak ezért is méltó a figyelemre: a versforma megválasztása arra utal, hogy itt, ennek a legevokatívabb klasszikus verselésnek önmagában is jelentősége van. Mivel nincs arról szó, hogy a vers valamiféleképpen az eposziségra akarna rájátszani, alighanem igaza van Kerényi Ferencnek: szerinte „a következtetések véglegességét” sugallja a metrika.⁹ S még egy dolgot. A versben intertextuális utalásként ott van az első ismert magyar hexameterre emlékeztető szófordulat is („próféták ajkai által”): a Sylvester János fordította Újszövetség elé illesztett hexameteres vers („Próféták által...”) tudatos felidézése egyrészt a magyar költészeti hagyomány integrálásának és felhasználásának a jelzése, másrészt pedig rögtön az Újszövetség kontextusát rendeli *Az ítélet* köré.¹⁰ Ez utóbbi lehetőség összhangban van a vers címével, amely már önmagában is bibliai konnotációkat idéz: az „ítélet” szó – nem véletlenül – az Utolsó Ítéletre játszik rá, azaz az emberi történelem végét jelentő üdvtörténeti fordulatra utal, amikor bekövetkezik a parúzia, és Krisztus másodszor is belép az emberi történelembe. Ennek az eseménynek a bekövetkezése előtt azonban még hatalmas konfliktusok várhatók. A versben is felidézett végső csata képe ebből a képzetkörből származik: az Armageddon (Harmagedon) hegyénél történtek jelennek meg mint végső esemény.¹¹ A Jelenések könyve szerint (Jel 16,16) ugyanis ez az a hely, ahová három tisztátalan lélek összegyűjti harcolni a föld összes királyát a mindenható Isten napjára. Ennek a mindent eldöntő, nagy csatának a képe, amely Petőfi több más versében is feltűnik, többek között az *Egy gondolat bánt engemet... című vers* lezárásában is ott van (tehát ott sem a saját sors titokzatos megsejtéséről van szó, hanem a lírai én személyes életének üdvtörténeti távlatba való állításáról). Az emberi történelem zárópontjaként tételezett összecsapás nembeli jelenség: a teremtés aktusából kiinduló, addigi evilági események logikus és teljes lezárása. A versben erre utal az, hogy a lírai én a „történeteket átlapozám” fordulat után kezd el a végső csatáról beszélni. A kritikai kiadás részletesen összegyűjtötte, hogy a filológia eszközeivel miképpen valószínűsíthető, mely világtörténetekre épülhetett Petőfi általánosítása – de ha ezt nem tudjuk is, a versbeli említés retorikai státusza akkor is elárulja, hogy itt az emberi történelem egészéről van szó. A motívum korábban már több Petőfi-versben felbukkant, csak néhányat

⁸ PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1847): Kritikai kiadás*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, 5) [a továbbiakban: PSÖM 5], 384–385.

⁹ KERÉNYI, i. m., 302.

¹⁰ Az intertextuális utalás filológiai részleteire (így Toldy Ferenc *Handbuch der ungarischen Poesie* című szöveggyűjtemények a felhasználására) lásd a kritikai kiadás vonatkozó helyét: PSÖM 5, 387.

¹¹ Úgy vélem, ezek az utalások konkrétabbak és szövegszerűbbek annál, hogy csak „bibliai mítosz”-nak tekintsük őket, mint tette ezt annak idején Veres András elemzése: VERES András, *Az ítélet = Petőfi állomásai: Versek és elemzések*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Magvető, 1976, 412–444. Az idézett szókapcsolat: 420, 432.

említve, ilyen a *Levél Várady Antalhoz* (1846), *Erdélyben* (1846) és a *Véres napokról álmodom* (1846).¹² S nemcsak korábbi verseket lehet említeni. Petőfi utolsó ismert műve, a *Szörnyű idő* ugyanebben a képzetkörben mozog. Szörényi Lászlónak az erről a versről szóló tanulmánya arra is felhívta a figyelmet, hogy „Petőfi költészete szinte kezdettől fogva az elkövetkező végítéletet hirdeti”.¹³ Az ebből a szándékból kinövő költészet joggal nevezhető „apokaliptikus”-nak, a szónak abban az értelmében is, amely ezt a majdani eseményt nem rettegett jövendőnek fogja föl, hanem üdvözölt és várt pillanatnak, amelyben végre egyszer s mindenkorra helyrekerülnek a dolgok.

S ha innen nézzük, akkor immár az sem kétséges, hogy nemcsak a vers egésze, hanem képvilágának részletei is ugyanabban a hagyományvonalban helyezhetők el. Petőfi verse ugyanis a Biblia nyelvét beszéli: mind frázisait tekintve, mind a felhasznált utalásokat tekintve erre a nyelvi és kulturális tradícióra épít. A kivétel talán csak a következő sorokban ragadható meg:

Látom fátyolodat, te sötét mély titku jövendő,
És, meggyújtván a sejtés tündéri tüzét, e
Fátyolon átlátok, s attól, a mi ott van alatta,
Borzadok, iszonyodom, s egyszersmind kedvre derülök
És örülök szilaján.¹⁴

A fellebbentett fátyol és a kép megpillantása is intertextuális utalás, csak nem a Bibliából származik: a kritikai kiadás szerint a szaiszi kép legendájára utal. Eszerint az, aki ezt az egyiptomi misztériumot (a Szaiszban őrzött titokzatos képet) megpillantotta, szembeszegülve a tiltással, fellebbentve az ezt jótékonyan eltakaró leplet, meglátta ugyan a jövendőt, de örökre elfelejtett örülni.¹⁵ Ennek kapcsán érdemes számon tartani Friedrich Schiller versét (*Das verschleierte Bild zu Sais*), amely ennek a legendának a legfontosabb irodalmi feldolgozása, és amely Petőfi számára is mintát jelenthetett – bár azt persze nem tudjuk teljes bizonyossággal, hogy valóban jelentett-e.¹⁶ A vérfolyam és a vértenger emlegetése viszont ismét a bibliai beszédmód kódja szerint értelmezhető: a vers ezen a ponton az ótestamentumi özönvízre játszik rá, amely után mintegy újrakezdődik a teremtés, ahogyan ezt Mózes könyvéből tudjuk. A versben is határpontot jelöl ez a fogalom. S ilyenformán az ószövetségi utalás újrakezdésre utaló

¹² A párhuzamokhoz és a világirodalmi előképekhez lásd még a Horváth János összeállította listát: HORVÁTH, i. m., 531–532.

¹³ SZÖRÉNYI László, *Apokalipszis helyett kataklizma (Petőfi utolsó verse)* = Uő, „Multaddal valami kezdeni”: *Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989 (JAK füzetek, 45), 94–118. Az idézet: 101.

¹⁴ PSÖM 5, 59.

¹⁵ PSÖM 5, 386.

¹⁶ A kritikai kiadás erre a párhuzamra nem utal, Byron *The profecy of Dante* című művét említi lehetséges előképként – ezzel egyébként Horváth János Petőfi-könyvét követi: PSÖM 5, 386. A szaiszi legenda korábbi irodalmi feldolgozására – egyébként bizonyosan Schiller nyomán – lásd Kazinczy Ferenc *Gróf Török Lajoshoz* című episztolájának második felét: KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 2), 153–156.

jellege kerül egy olyan motívumkör mellé, amely az újszövetségi történelemszemlélet legfontosabb elemeit tartalmazza: mindkét mozzanat az addigi világ eltörlését és megsemmisítését hangsúlyozza.

Ehhez kapcsolódik logikailag még egy elem. A versben emlegetett, mitikus végső csata résztvevőinek a jellemzése ugyanis a következő: a „jó s a gonoszok”. A szembeállítás egyértelműen morális karakterű, és nem más okát hangsúlyozza a szembenállásnak, tehát a harcban részt vevők nem – például – társadalmi státusz vagy etnikai különbség szerint oszlanak meg.¹⁷ Ez nem egyedülálló, csak Petőfire jellemző szemlélet, hanem az 1840-es években máshol is megfigyelhető nézet. Vagyis a költő voltaképpen egy olyan gondolati opciót használ föl, amelynek a nyomai a vers elkészültének az idején máshol is felbukkantak már: az *Életképek* című divatlapban 1846-ban például volt egy nyilvános eszmecsere Szelestey László és Karacs Teréz között, amelyben a társadalmi átalakulás lehetséges irányait vitatták meg, és ebben már szerepel az „amalgamatio” fogalma. Eszerint ugyanis a társadalom fejlődésének az a kívánatos iránya, hogy a nemzeti egység érdekében létrejöjjen a különböző rétegek egymásba épülése, és ennek alapja kizárólag egy közös, erkölcsi alapú felfogás lehet. Vagyis a legfőbb különbség a „jó” és a „gonoszok” között húzódik, és az utóbbi kategóriából az átlépés az előzőbe csak a szándékon, az akaraton múlik.¹⁸ A vitának éppúgy, mint Petőfi versének az az egyik leglényegesebb tanulsága, hogy a morális megkülönböztetés ennek értelmében a végső, az emberi történelmet lezáró harcot is morális karakterűnek állítja be. S Petőfi ezen a ponton ehhez a jellegzetesen – bibliai gyökerű – liberális alapelvhez ragaszkodik.

Ez pedig nemcsak itt, ennél a versnél mutatható ki nála. Feltűnő, hogy Petőfi a forradalmat erkölcsi kategóriákkal írta le máshol is. Idézzük csak fel, miképpen határozta meg egy naplójegyzetében, prózai formában a forradalom lényegét: „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, a mi egy szóval annyi, mint republicanus, mert a respublicának nem az a fő jelszava, hogy »le a királlyal!« hanem a »tisza erkölcs!«”¹⁹ Ezeknek az 1848-as forradalom mámorában keletkezett soroknak a fényében az *Akasszátok föl a királyokat* című verse is másnak látszik, mi több, éppen ebben a logikában nyeri el az igazi értelmét. Itt nem egyszerűen a forradalmi terror jogosságáról van szó (a királygyilkosság magától értetődőségéről, ahogyan ezt a kortársi recepció megdöbbenéssel állapította meg), hanem inkább egy gondolkodástörténeti folyamat radikális lezárásáról.

¹⁷ Megítélésem szerint tehát nincs igaza Veres Andrásnak, aki szerint „a jókra és gonoszokra tagolódó értékellentét megválasztásának oka mindenekelőtt *politikai* természetű”: VERES, *i. m.*, 432. Kiemelés az eredetiben.

¹⁸ A vita rövid összefoglalását lásd PSÖM 5, 387. A cikkre korábban már Horváth János monográfiája felhívta a figyelmet.

¹⁹ *Lapok Petőfi Sándor naplójából = Petőfi Sándor vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor Összes Művei, V), 86.

S a vers elutasító fogadtatása is abból magyarázható, hogy Petőfi radikális gesztusa alapvetően megszüntetett (legalábbis önkörén belül) egy olyan hagyományt, amely sokak számára még eleven gondolkodási keret volt, és az 1848-as áprilisi törvények létrehozta új helyzetet és azon belül a legitim király, V. Ferdinánd megítélését is ez segítette elfogadni.

Ahhoz, hogy megérthessük azt a folyamatot, amely a társadalmi átalakulások lehetséges irányait rendszerezte, amely évszázadokon keresztül nagy hatással volt az európai köztudatra, érdemes egy pillanatra visszatérnünk ennek a tradíciónak az eredetéhez. Kiindulópontként gondoljunk Arisztotelész *Politika* című művére, amely alapvetően meghatározta a társadalom fejlődéséről vallott nézeteket. Ebből a műből eredeztethető a 18. századi államelméleti gondolkodást is meghatározó alapelv, hogy az uralmi formák három alaptípusa közül (az egyeduralom [monarchia], a kisebbség uralma [arisztokrácia], a többség uralma [politea]) egyik sem eleve magasabb rendű a többinél, ám mindegyik helyes működése mellé oda lehet tenni annak elfajult változatát is (ezek a következők: türannisz, oligarchia, demokrácia).²⁰ Petőfi ezt a közmegegyezést rúgta föl, amikor azt mondta: „nincs többé szeretett király”, illetve, hogy „akasszátok föl a királyokat”. Szerinte ugyanis a „respublica” eleve magasabb rendű uralmi forma a királyságnál, és ő nem alkalmazza azt a különbségtételt, amely hagyományosan ott van a monarchia megítélésében: a király és a zsarnok elválasztására gondolok. Mivel pedig V. Ferdinánd a kortársak számára egyáltalán nem mutatta a zsarnokká válás jegyeit, tevékenysége megtestesítette a „jó király”-t,²¹ alig valaki tudta követni Petőfi versének a logikáját – ezért is válhatott ki ez a verse rendkívül éles elutasítást. Ennek a hagyománynak a megértéséhez érdemes visszanyúlni a 18. század végére: gondoljunk csak Batsányi János közsímet, 1789-ben keletkezett versére, *A franciaországi változásokra* címűre. Ez az epigramma ugyanis nem tett meg egy ilyen radikális lépést: tisztán zsarnokellenes és nem általában királyellenes vers volt – ahogyan ezt Mezei Márta verselemzése már évtizedekkel ezelőtt bizonyította.²²

Petőfi forradalmi verseinek újdonsága talán éppen abban áll, hogy megtört (és ezzel meg is újított) egy hagyományt. Miközben a forradalomról való beszéd Petőfinél alapvetően nem társadalmi értelmű folyamatot ír le, hanem egy morális folyamatot, mindezt egy bibliai képzetkörben mozgó, az Apokalipszis motívumaira építő vízió fejezi ki. Petőfinél a forradalom – híven a bibliai toposzok használatából eredő metaforákhoz – nem egy reálisan megragadható, történeti időben bekövetkező esemény, hanem egy, üdvtörténetileg megalapozott, logikai végpont, amely lezárja az emberi

²⁰ Vö. Arisztotelész, *Politika*, Harmadik könyv, 1279a. A tőlem használt kiadás: ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, bev. és jegyz. SIMON Endre, Bp., Gondolat, 1984, 146–147.

²¹ Arról, hogy ez jóval korábban megalapozódott szemlélet volt, lásd – Vörösmarty kapcsán – egy megjelenés előtt álló tanulmányomat: SZILÁGYI Márton, *Az 1830. évi koronázás visszhangja a korabeli irodalomban*, (megjelenés előtt egy, az utolsó pozsonyi királykoronázásról szóló tanulmánykötetben).

²² Ennek kapcsán lásd Mezei Márta verselemzését: MEZEI Márta, *Batsányi János: A franciaországi változásokra*, ItK, 73(1969), 2–3. sz., 265–269.

történelem minden látszólagos esetlegességét. S aztán innen, ebből a pontból visszatekintve kaphat értelmet az egész történelem mint az isteni terv része. Ráadásul Petőfi számára mindez egy alapvetően erkölcsi kategóriákkal leírható folyamat része volt. Persze nem szabad elfelejtenünk Horváth János finom korrekcióját a „prófétai” jelző értelméről, hiszen a vers valóban nem egy majdani történelmi esemény, mondjuk az 1848-as pesti forradalom²³ és az utána következő szabadságharc megsejtése, hanem több annál: „Mindamellet ez Petőfi legprófétább költeménye, ha e szót a lyrai jelleg meghatározására használjuk s nem abban a közönséges értelemben vesszük, hogy némely dolgokat előre megjövendölt.”²⁴ Az *ítélet* című vers jelentősége nemcsak abban áll, hogy illusztrálja ezt a folyamatot, hanem igen magas színvonalon képes reprezentálni Petőfi forradalommal kapcsolatos verseinek apokaliptikus dimenzióját is.

²³ Arról, hogy 1848. március 15-e eseménysorát s abban Petőfi szerepét miképpen lehet értelmezni: SZILÁGYI Márton, *A vers napja (Petőfi Sándor: Nemzeti dal)* = Uő, *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2016, 225–243.

²⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 374.